Dr. SZÁNTÓ IMRE tanszékvezető főiskolai tanár:

A MAJORSÁGI GAZDÁLKODÁS URALKODÓVÁ VÁLÁSA A VESZPRÉMI PÜSPÖKSÉG SÜMEGI URADALMÁBAN 1751—1802

A majorsági gazdálkodás elterjedése és kiépülése két fő tényező hatására jöhetett létre: 1. a termelőerők fejlődése, 2. a piac kitágulása.

A piacra termelő majorsági üzem uralkodóvá válásának első előfeltételét a sümegi uradalomban is elsősorban a termelőerők mennyiségi növekedése, döntően a népesség szaporodása teremtette meg. A sümegi uradalomban 1720-ban csupán 135 jobbágy-, 12 zsellér- és 46 szabados család élt, de 1802-ben már 734 mezővárosi, 508 jobbágy-, 513 házas zsellér-, 162 házatlan zsellér- és 114 nemes családot találunk ugyanott [1]. Vagyis az uradalom falvainak 1720. évi lakossága mintegy 80 év leforgása alatt több mint a tízszeresére növekedett.

A majorsági gazdálkodás kifejlődésének másik fő tényezője a piac kitágulása, amely lehetővé teszi az előállított termékfeleslegek elhelyezését. Magyarországon azonban az ipari fejlődést gúzsbakötő, s a kereskedelemnek szárnyát szegő gyarmati helyzet következtében a belső piac terén hiányoztak a nagyüzemi, tömeges mezőgazdasági termelés feltételei. Zala megye mezőgazdasági árutermelésének felvevője, illetőleg továbbítója Sopron mellett Kanizsa volt. A veszprémi püspökség termékeinek elsősorban Buda, Győr, Székesfehérvár jelentett belső piachelyet [2]. A sümegi uradalom kebelében Sümegen évenként nyolcszor, Tapolcán pedig hetenként kétszer voltak vásárok, illetőleg hetipiacok. Ezeket a kis mezővárosokat azonban nem tekinthetjük komoly belső felvevőpiacoknak. A veszprémi püspökség sümegi uradalmának értékesítési lehetőségei messze mögötte maradtak pl. az élenjáró Festeticsbirtokoknak. Az 1802. évi összeírás szerint e jelentős kiterjedésű uradalom kebelében nincs komoly piachely (nullus emporialis locus in gremio vasti hujus dominii habetur) [3]. Terményfelvásárlói között elég jelentős számban találkozunk zsidó kereskedőkkel.

A gyarmati Magyarországon döntően az export terén bontakozhattak ki a nagyüzemi termelés piaci feltételei. A fejlődő osztrák ipar, továbbá az állandó hadsereg és a belső piac, ha szűk, változó felvevőképességű és rosszul fizető piacot jelentett is, mégis állandó piac volt a magyar mezőgazdaság termékei számára. Mária Terézia örökösödési és hétéves háborúja, majd a napóleoni háborúk aztán ugrásszerűen megnövelték a külső piacot és ezzel meggyorsították a majorsági gaz-

dálkodás fejlődését. „Ott, ahol a jobbágyok korábban alig néhány táblát szántottak az uraságnak, most, különösen mióta a terményeknek jó ára van, nagy allodiaturákat csináltak" [4].

A veszprémi püspöki gazdaság Acsády Ádám idejében (1725—1744) még igen sínylette a korábbi pusztulást. De mihelyt a termelőerők megnövekedése, s a piac kitágulása együttesen adva volt, itt is megindult az árutermelő földesúri majorságok ((allódiumok) kiépítése. Az Acsády püspök által megvetett alapokon fejlesztették tovább utódai a püspökség majorsági gazdálkodását, — Koller Ignác (1762—1772) és főként Bajzáth József (1777—1802). A püspöki majorságok kiterjesztése eleinte még a határ addig nem használt területeinek művelés alá vonásával, erdők kiirtásával és felszántásával történt, s nem a jobbágytelki állomány megrövidítésével. Később azonban, amikor az egész faluhatár meghódításával a termőterület növelésének lehetősége egyre inkább csökkent, a majorsági terület növekedése csak a parasztság kárára történhetett; elvágta a parasztok előtt a terjeszkedés lehetőségét, a robot pedig — mint látni fogjuk — egyre fokozódó terhet jelentett. Sor került a földesúr részéről a jobbágytelki állomány részleges csökkentésére is.

Arra nézve, hogy mekkora területek számítottak uraságí (allodiális) birtokoknak a püspökség sümegi uradalmában, a II. József-féle 1788. évi felmérésből tudunk magunknak képet alkotni [5]:

Helység	Szántóföld		Rét		Szőlő		Erdő	
	k. hold	n.-öl	k. hold	n.-öl	k. hold	n.-öl	k. hold	n.-öl
1. Sümeg	387	310	670	1545	—	—	4880	832
2. Prága	—	—	3	1273	—	—	1597	464
3. Bazsi	—	—	—	—	—	—	442	1508
4. Csehi	42	1258	35	988	2	286	1607	1116
5. Alsópáhok	92	1560	359	208	2	796	707	1343
6. Felsőpáhok	2	52	2	962	—	—	289	473
7. Tapolca	60	234	108	1196	—	—	2666	933
8. Monostorapáti	55	208	85	52	4	520	3135	43
9. Mindszentkálla	45	416	96	832	9	1248	71	171
10. Szentbékálla	38	1430	670	716	7	766	203	516
11. Udvardi	3	1482	6	1517	1	105	241	289
12. Szentjakabfa	82	129	1	1000	—	—	522	261
13. Csicsó	17	843	9	868	—	1076	1021	1219
14. Tagyon	—	—	—	289	2	721	—	—
15. Szepezd	15	1049	7	810	—	—	—	—
16. Nyirád	202	1309	1512	1423	—	—	4582	1229
Összesen:	1046	567	3571	764	30	657	21 969	1008

Ha most összevetjük az uraságí és jobbágykézen levő szántóföldeket, réteket, szőlőket és erdőt, az alábbi százalékos megoszlást találjuk:

Sümegi uradalomban 1788-ban	uraságí		jobbágykézen levő	
Szántóföld	1 046 k. hold	8 %	11 389 k. hold	92 %
Rét	3 571 k. hold	31 %	7 945 k. hold	69 %
Szőlő	30 k. hold	2 %	1 544 k. hold	98 %
Erdő	21 969 k. hold	98 %	239 k. hold	2 %

E táblázat szerint a veszprémi püspökség sümegi uradalmában 1788-ban majorsági terület volt a szántóföldek 8 százaléka, a rétek 31 százaléka, a szőlők 2 százaléka és az erdők 98 százaléka.

Bajzáth József püspök halála után 1802-ben részletes összeírás készült a sümegi uradalomról [6]. Ezen összeírás alapján próbáljuk az alábbiakban megrajzolni az uradalom gazdálkodását.

A sümegi uradalom magába foglalta Sümeg és Tapolca mezővárosokat (oppidum), továbbá Nyirád, Monostorapáti, Csicsó, Szentjakabfa, Udvari, Alsópáhok, Csehi, Bazsi, Prága és Mindszentkálla falvakat. Az uradalom részbirtokai (portiones possessionariae): Tagyon, Szentbékálla,

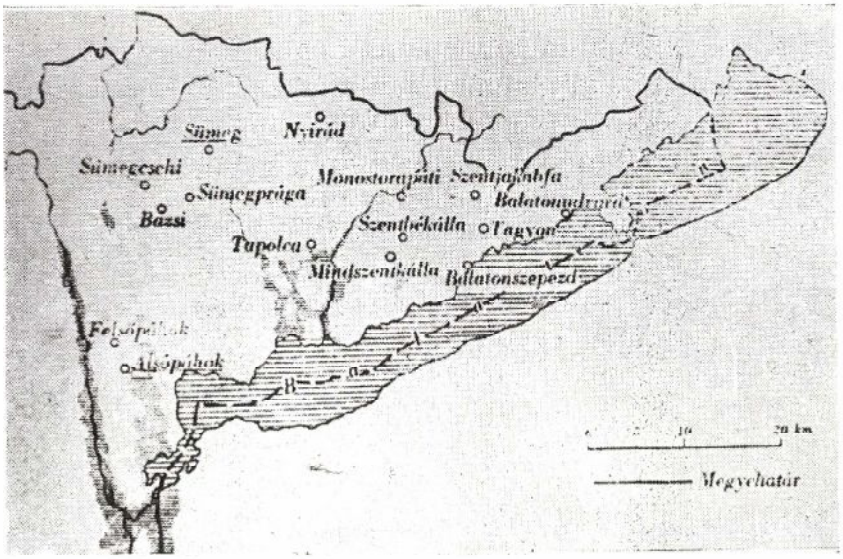

A veszprémi püspökség sümegi uradalma 1802-ben

Szepezd, Felsőpáhok, Szentandrás, Rendes, Köveskálla és Borszörcsök. Pusztái (praedia): Deáki, Úrbér, Erek, Fülöp és Csolta. Sümeg és Tapolca mezővárosok, továbbá Nyirád, Csehi, Bazsi, Prága — Erek, Úrbér, Deáki és Csolta-pusztákkal — összefüggő birtoktestet alkottak, a többi falu távolabb, külön feküdt az uradalmi centrumtól.

A sümegi uradalom legnagyobb részét erdő tette ki; az 1802. évi összeírás szerint 29 032 1/4 hold. Az erdő után a rét következett terjedelemben. Urasági rétek terültek el Sümeg, Tapolca, Nyirád, Monostorapáti, Udvari, Alsópáhok, Mindszentkálla, Szentbékálla, Szentandrás, Köveskálla határában, továbbá Deáki, Erek és Csolta-pusztákon. A falvakban jóformán mindenütt jelentős jobbágykézen levő szőlők terültek el, melyek után az uradalom tizedet és hegyvámot szedett. Az uradalomnak azonban csupán Mindszentkállán és Alsópáhokon volt 75 1/2 kapás majorsági szőleje.

Csak a harmadik helyen szerepeltek a majorsági szántóföldek.

1. Az uradalmi központ, *Sümeg* határában, a Vár-réti és a Homoki táblában

terült el 319 7/8 hold (1200 öles) majorsági szántóföld, ezenkívül a szomszédos Erekpusztán 139 hold, összesen tehát 458 7/8 hold. A Vár-réti urasági kaszaló 106 7/8 holdat tett ki. Sümegen az uradalom gazdálkodásának két fő ága volt: a szántógazdálkodás és az állattenyésztés (allodiatura pecorum). Kilenc évi középszámítás szerint tartottak 830 birkát, 218 tinót és ökröt, 12 fejőstehenet, 55 borjút, összesen tehát 285 szarvasmarhát és 152 darab sertést.

a) *Deáki-puszta.* E pusztán 2795 hold erdő és 1580 hold rét terült el. Itt az uradalom juhászatot (allodiatura ovium) folytatott. Kilenc évi középszámítás szerint 364 darabra tehető az urasági birkák száma. A méhesben átlag 31 kas méhet tartottak; a mézet és viaszkot értékesítették.

b) *Erek-pusztán* a 139 hold majorsági szántóföldön kívül 372 7/8 hold rétet találunk, továbbá 20 méhkasból álló méhest és egy téglaégetőt.

c) Úrbér-puszta 2183 1/2 hold erdőt foglalt magában.

d) *Csolta-pusztán* majorsági szántóföld nem volt, csak 1360 hold erdő, továbbá kaszáló és legelő.

e) *Fülöp-pusztán* sem épülete sem allodiaturája nem volt az uradalomnak, csupán hegyvámja és bortizede.

2. *Csehi.* Az uradalom itt kb. 227 birkából álló juhászatot folytatott.

3. *Alsópáhok.* A majorsági földek a szentandrási határban elterülő 120 1/2 holddal együtt 222 holdat tettek ki. Urasági rét Alsópáhokon 210 kaszás, Szentandráson 24, összesen tehát 234 kaszás terült el. Ezenkívül az alsópáhoki szőlőhegyen volt 31 1/2 kapás urasági szőlő. Az uradalom a szántógazdálkodás mellett juhászatot folytatott 200—250 db birkával.

4. *Tapolcán* nem volt sem szőlő, sem majorsági föld, csupán kb. 684 birkát magába foglaló juhászat.

5. *Monostorapátiban* 129 1/4 hold majorsági szántóföld terült el, ezenkívül három rét, melyet azonban ki szokott adni az uradalom.

6. *Mindszentkállán* allodiális rétet és 44 kapás urasági szőlőt találunk.

7. *Szentbékállán* 43 kaszás urasági rét terült el.

8. *Csicsón* 40 hold urasági szántó volt.

9. *Nyirádon* 186 1/4 hold majorsági szántóföldet és réteket találunk. Az uradalom kb. 912 db birkát magába foglaló juhászatot folytatott.

10. *Köveskállán* 56 hold urasági szántó és 57 1/2 kaszás rét volt.

Urasági kocsmákat találunk Sümegen, Tapolcán, Nyirádon, Monostorapátiban, Alsópáhokon és Deáki-pusztán.

Urasági mészárszékek Sümegen és Tapolcán kívül Nyirádon, Monostorapátiban és Udvariban voltak.

Halászatot a Balaton tavának némely részén, továbbá az Alsópáhok határában lefolyó Hévízben folytattak.

Urasági malmok: a sümegi Kiss malom, a tapolcai kettős, Szitás-, Felső- és Alsó-Hatos-malom és a monostorapáti malom.

Az 1802. évi összeírás adatai arról tanúskodnak, hogy a majorsági gazdálkodást a sümegi uradalomban nem valami nagy haszonnal folytatták (Dominii oeconomia allodialis adusque non cum satis magno emolumento administrabatur). Az allodiális földeken az uradalom háromnyomásos rendszerben gazdálkodott. Az ugaron kívül még két részre osztott határ egyik részében őszit, a másikban tavaszi gabonát vetettek. Az egyes részek szerepét évenként cserélték. A szántáshoz paraszti faekét használtak, csak a csoroszlya és a laposvas volt esetleg vasból. Ilyen előkészítés után a termés átlagban nem fizetett többet háromnégyszeresénél. Az alacsony terméseredmények okát nemcsak az extenzív gazdálkodásban, nemcsak a termés betakarításának hagyományos módszereiben jelölhetjük meg, hanem főképpen abban, hogy a polgári

termelőviszonyokat megkívánó mezőgazdasági árutermelés igényei és a feudális jellegű jobbágyi munkarendszer adottságai között alapvető ellentmondás állott fenn.

Minthogy a mezőgazdasági munkákat saját eszközeivel, állataival jóformán teljes egészében a jobbágy végezte, a földesúr úgyszólván alig kényszerült majorsági birtokán tőkebektetésre és csaknem ingyen jutott jövedelemhez. Ha mégis történt bizonyos mértékű befektetés, ez sem a birtoküzem gazdasági technikájának fejlesztésére, a piaci igényekhez való hangolás céljából történt, hanem csupán a termelés alapjainak biztosítására. A sümegi uradalom beruházása: néhány szalmafedeles, sövényfonásból vagy agyagból elkészített urasági épület, rozzant csűr és présház. Az intenzívebb majorsági gazdálkodás és a „pallérozottabb" mezei gazdaság csak Kopácsy József püspöksége idején (1825—1838) bontakozott ki a sümegi uradalomban.

De a püspökség majorsági üzemeinek kibontakozásához nemcsak megfelelő szántóföldekre és rétekre, hanem gazdasági épületekre, felszerelésre és konvenciós uradalmi alkalmazottakra is szükség volt. A gyarmati helyzet bilincseibe vert, tőkeszegény országban azonban a nekilendülő majorkodás szembetűnő feudális vonásokat mutat. Nálunk a gyarmati helyzet döntő korlátjává vált a beruházásokhoz és a munkaerő fizetéséhez megkívánt gazdagság felhalmozásának. Még olyan hatalmas földbirtokos is, mint a veszprémi püspök, — akinek évi jövedelme az 1802. évi kimutatás szerint, a kiadások levonásával, csak a sümegi uradalomban elérte a 41 645 forintot — kénytelen volt a majorsági gazdálkodás, az árutermelés kérdését a természeti gazdálkodás igényeinek megfelelő ósdi paraszttechnikával megoldani. S a termelt áru piacraviteléből származó jövedelmet sem elsősorban bérmunkára, nem az üzem kiterjesztésére, hanem javarészt feudális fényűzésre fordította. Pedig ahhoz, hogy a földesúri majorkodás a tőkés árutermelés útjára térjen, a felhasználható munkaerő-mennyiség oldalán adva volt a lehetőség. Részben a népesség szaporodása, részben épp a majorságok fejlődésével járó földesúri kisajátítás mindinkább megnövelte a termelőeszközökkel nem rendelkező nincstelen szegények számát. Az 1802. évi összeírás szerint a sümegi uradalom parasztlakosságának 58 százaléka házas és házatlan zsellér.

A sümegi uradalom majorsági gazdálkodásának extenzív jellege tehát javarészt a földesúr tőkeszegénységének tulajdonítható. A jobbágy ingyen robotja sokkal kifizetődőbbnek mutatkozott, mint a költséges konvenciótartás. Erről tanúskodnak a földesúri inventáriumok. Milyen földesúri technikával találkozunk a veszprémi püspökség sümegi uradalmában a XIX. század elején? A sümegi magtárban volt 3 pm vas, fél pm faabroncs, 11 lapát, 26 használt zsák, egy eresztő rosta, egy búzarosta, 2 szelelőrosta, 3 félkéz rosta, egy csigakötél, egy ponyva, néhány edény és 4 lakat. Az Alsó-majorban található 8 jármos ökör, 4 vasas szekér, 2 ösztöke, 3 boronavas, 2 vasvilla, 3 szán, 3 öreg fejsze, egy szekercc, egy vonókés, 2 szénametsző, 2 itató csöbör és 2 új rövid oldal. Pedig ez volt az uradalom egyik legjobban felszerelt majorja.

Az ismertetett földesúri technika elégtelensége miatt a sümegi uradalom a majorsági gazdálkodást döntő részben robotos parasztjainak ósdi technikájával folytatta. A robotmunka mellett igen alárendelt szerepet játszottak a cselédek. A püspökség sümegi uradalmának 1802. évi konvenciós cseléd-lajstroma arról tanúskodik, hogy a cselédek, napszámosok alkalmazása, egyszóval bérmunkások foglalkoztatása csupán járulékos, kiegészítő jellegű.

Az uradalom élén a tiszttartó (provisor dominalis) és az uradalmi fiskális állott. Mellettük működött a számvevő, a kulcsár, a sümegi, monostorapáti és alsópáhoki ispán, s az erdőispán. Az uradalom fizetett cselédsége közé tartozott a sümegi és tapolcai kádár, hat uradalmi hajdú — Sümegen kettő, Tapolcán kettő, Monostorapátiban kettő, Csicsón kettő —, továbbá Nyirádon, Deáki-pusztán, Csehin, Bazsin, Alsópáhokon és Borszörcsökön egy-egy erdész, Mindszentkállán és Alsópáhokon egy-egy vincellér, a sümegi kertész, a sümegi és ereki méhész és összesen két urasági béres (Sümegen).

Az ispánok nem avatkoztak bele a munka technikájába irányító szakszerűséggel; azt már a jobbágyokra bízták és annak megszokott módszereivel háborítatlanul folyt, minden felülről jövő szabályozás, útmutatás nélkül. Csak a robotmunka behajtása volt az ispán feladata, valamint a munka elosztása.

A sümegi uradalom cselédeinek 1802. évi lajstroma elénk tárja a cselédek díjazásának formáit is. A cselédek díjazásának 64,26 százaléka természetbeni volt és csak 35,74 százaléka történt készpénzben.

A majorsági gazdálkodás elmaradottságában döntő szerepet játszott a püspökség pénzügyi erőforrásainak korlátozottsága. A gyarmati helyzetben levő Magyarországon az áruternelő nagybirtoknak érdekében állott — a földelvonó tendenciákkal egyidejűleg — a robotoló jobbágygazdaságok telkenkívüli állományának ideiglenes megtűrése. A telkenkívüli állomány zöme, — vagyis az a terület, amelyet az újratelepüléstől, illetve a természettől való elhódítás pillanatától megszakítás nélkül a parasztság használt, különböző feltételek és terhek mellett, — még hosszú évtizedekig a parasztok kezén maradt [7]. Az 1802. évi sümegi uradalmi összeírás arról tanúskodik, hogy az irtások nem tartoztak a telki állományba, de adó és tized alá estek (exstirpaturae ... ad constitutivum sessionale adjectae non habentur, contributioni nihilominus et decimae subjectae sunt). Vagyis a jobbágy köteles volt irtása után állami adót (contributiot) fizetni és az uradalomnak tizedet adni. A sümegi uradalom legtöbb falvában 1848 előtt nem került sor az irtások visszaváltására.

A majorsági kaszálók és legelők egy részét a falubeliek, vagy a pusztákon a szomszéd falvak jobbágyai bérelték ki, pl. Deáki-pusztán, vagy Csolta-pusztán a szomszédos kútiak és kislődiek, Alsópáhokon, Monostorapátiban (erga censum), Mindszentkállán (titulo arendae), Szentbékállán. Az uradalom a centrumtól távoleső Fülöp-pusztát 1783-ban szerződés mellett a szepezdieknek adta bérbe „mindenféle haszonvételével, legeltetésével tudn. fáészásával, makkoltatásával, nádlásával,

halászattyával és más egyéb beneficiumaival együtt". Ennek árendája fejében tartoztak a szepezdiek évenként a szepezdi kilenced- és tizedgabona és bor elfuvarozására hat marhás szekeret adni, leveleket hordozni, „képesént" forspontozni és az uraság tisztjeinek és cselédeinek idejövetelük alkalmával „mértéktelenül gazdálkodni".

A nyirádi majorsági földek bizonyos részét a termés felében adta ki az uradalom (kilenc évi középszámítás szerint 175 pm feles kukoricát kapott évenként). Ugyancsak a nyirádi majorsági földekből 38 holdat a Rácz-utcaiaknak adott ki, amelyért a Deáki-puszta két kaszás rétjével együtt — árenda fejében 18 forint 26 krajcárt fizettek évenként. Borszörcsökön a 87 holdból álló allodiális szántóföldet és 29 1/2 kaszás rétet nemesek árendálták évi 26 forint 44 krajcár fejében. De a köveskállai hat holdnyi allodiális földekből is szoktak felesben kiadni.

Az ilyen esetekben az allodizálás egyelőre csak jogbiztosító formában következett el. Az uradalom nemcsak az allodiálissá minősített telkenkívüli állományt, hanem még a majorsági földek és rétek egy részét is meghagyta bérfizetés ellenében vagy felesben a jobbágyok kezén. Ebben az esetben az allodizálás nem jelentette egyben a parasztok közvetlen megfosztását a telkenkívüli állománytól, és így csak az eredeti tőkefelhalmozás előkészítő mozzanataként értékelhető. Csak a XIX. század első felében, illetve a Bach-korszakban végrehajtott tagosítások alkalmával következett el, hogy a püspökség ténylegesen saját kezelésébe vette az addig még csak jogilag reservált majorsági területeket.

A majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása mindenek előtt és alapvetően a jobbágy robotterhének ugrásszerű megnövekedését, a paraszti munkaerő felfokozott kizsákmányolását jelentette. „A parasztság helyzete a veszprémi püspökség sümegi uradalmában 1711—1751" című tanulmányunkban foglalkoztunk a sümegi uradalom birtokainak 1751. évi úrbéri szabályozásával [8]. Rámutattunk arra, hogy ez az urbarialis reguláció jelentős lépést tett előre a parasztság feudális terheinek további fokozására és a szerződéses (kontraktualista) és úrbér szerint szolgáló jobbágyok helyzete közti különbség kiegyenlítésére. Ennek alapján a földesúri terhek tekintetében két csoportra oszthattuk a püspökség falvait. Az első csoportba tartoztak azok a szerződéses falvak, — mint pl. Alsópáhok, Felsőpáhok, Tagyon, Szepezd, Szentjakabfa, Mindszentkálla, Rendes, — amelyek „contractualisták lévén, szántást és heti robotot" az uraságnak nem tettek. Mivel ezekben a falvakban az uradalomnak majorsági szántóterületei ebben az időben még nem voltak, azért e falvak szerződésben egyetemlegesen megszabott csekély robotját többnyire az uraságí szőlők megmunkálására fordították. E „szabad menetelű" jobbágyok helyzete viszonylag kedvezőnek mondható a sümegi uradalomban még 1751 után is, a majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása előtt.

Már sokkal kedvezőtlenebb volt azoknak a püspöki falvaknak a helyzete, — mint pl. Csehi, Bazsi, Prága, Monostorapáti, Szentbékálla, Mindszentkálla (részben) és Nova, — amelyeknek örökös jobbágyai a Sümeg és Monostorapáti környékén elterülő majorságok megművelésére

az 1751. évi szabályozás értelmében, „szántást és heti robotot" voltak kénytelenek végezni. Az egész telkes jobbágy heti egy napi, július 1-től augusztus 20-ig pedig minden héten két napi igás, vagy három napi gyalogrobottal tartozott. A zsellér évi 23 napi kézirobottal szolgált [9].

1765/66-ban parasztmozgalmak törtek ki a Dunántúlon. A parasztság helyi jellegű szolgálatmegtagadási mozgalmát a faluközösségi földek elkerítése, az irtványföldek elkobzása, az úrbéres telkek részleges megcsonkítása, a parasztság kisajátítása és a feudális terhek ugrásszerű megnövekedése idézte elő. A veszprémi püspökség jobbágyai a mozgalmak kezdetén egyelőre nyugton maradtak, mivel viszonylag kedvezőbb helyzetben voltak, mint a majorsági földek gyűrűjébe került és súlyos robotszolgálattal tartozó örökös jobbágyok [10]. A paraszti ellenállás fenyegető elhúzódása hozta létre az 1767. január 13-án megjelent úrbéri rendeletet, amely a feudalizmus — így a sümegi uradalom utolsó 80 évét — a jobbágyfelszabadítás előtt oly jelentősen befolyásolta. A bécsi udvar az úrbérrendezéssel a magyar földbirtokos osztályt a parasztság földesúri kizsákmányolásának és kisajátításának korlátozására akarta kényszeríteni, hogy az állam nyugodtan számíthasson a paraszt teherviselő készségére [11].

A Mária Terézia-féle úrbérrendezés célja olyan szabályzat elkészítése volt, mely pontosan meghatározza a jobbágytelek belső és külső tartozékait és azokkal arányosan írja elő a jobbágyok által a földesúr részére fizetendő pénzbeli, terménybeli és robotszolgálatokat. A rendelet az állami adó biztos alapra helyezése érdekében Zala megyében a jobbágytelek nagyságát a termékenyebb területeken 18, a kevésbé termékenyeken 20 és végül a legsilányabb földön 22 holdban állapította meg. Az első osztályú rétből 6, a másodosztályúból pedig 8 embervágó rét (800 négyszögöles) tartozott egy egész telekhez. Az úrbéri rendelet a munkajáradékot egész telek után heti egy marhásrobotban, vagy helyette két napi gyalogrobotban állapította meg. A házas zsellér robotja 18, a házatlan zselléré 12 nap évente. A terményszolgáltatások gerincét a kilenced alkotta. A készpénzfizetés az évi egy forint füstpénzre korlátozódott.

A veszprémi püspöki birtokok parasztságának kizsákmányolása — a Sümeg-környéki falvakat kivéve — az úrbérrendezés idején még nem érte el azt a fokot, mint Zala megye egyes nagybirtokain. Mint láttuk, nem urbárium, hanem szerződés (contractus) szerint kezelték őket és szabadon költözhettek. Érthető tehát ezeknek a falvaknak elégedetlensége most a Mária Terézia-féle úrbéri rendeletben magasan megszabott terhek, főként a kilenced miatt (eddig ugyanis általában tizedet adtak) és a robot új rendje ellen. A korábbi szerződéses jobbágyok egyremásra kérték az urbárium helyett a szerződéses állapot további fenntartását, mert az urbáriumot amannál terhesebbnek látták. Kérvényekkel árasztották el Koller Ignác veszprémi püspököt, amelyekben Mária Terézia urbáriumát „szokatlannak" és „elviselhetetlennek" tüntették fel, és arra kérték a földesurat, hogy előbbeni szerződésük mellett tartsa meg őket. Ahol nem alakultak ki még ekkor számottevő allodiaturák,

— különösen az uradalmi központtól távolabb eső falvakban, — a püspökség engedett is kérésüknek. „Kívántuk azon terhes urbarialis szolgálatoktól őket fölszabadítani és mindaddig megmenteni, méglen vagy engedetlenségek, vagy pedig rendetlenségjek miatt kegyelmünket visszavonni nem kéntelenéttetünk, amint is olyatin esetre azon urbarialis regulatiot ellenek fönt tartjuk" [12].

A püspökség tehát állandóan ott tartotta szerződéses jobbágyai feje felett az urbárium bevezetésének kivont kardját.

A Mária Terézia-féle urbáriumot a kedvezőbb helyzetben levő szerződéses püspöki falvak nem mindegyikében hajtották végre azonnal, mivel a földesúr az urbáriumban törvényesen biztosított robotmennyiséget egyszerűen nem tudta felhasználni fejletlen majorsági üzemeiben. Ahol azonban a püspökség már kiterjedtebb majorsági földekkel rendelkezett, — pl. Sümeg környékén, — ott azonnal felhasználta az urbáriumban biztosított robotmennyiséget. „Miglen 1768-ban ezen helységnek urbarium nem adatott, — vallották a prágai jobbágyok 1781-ben, mi nékünk sem volt urbariumunk, hanem ez előtt Padányi Bíró Márton földes urunk úr székit tartván 1751. esztendőben szolgálatink eránt, azon úr székin tett rendelés szerint urbarium előtt tettük jobbágyi szolgálatunkat... mostanság pedig, miulta az föllebb írt esztendőben az urbarium kiadattatott, a szerint szolgálunk." A csehiek 1780. évi vallomása azt is elárulja, hogy az urbárium szerinti szolgálatuk „mintegy erőszakossan hozattatott bé" [13].

A jobbágyterheket egységesen szabályozó úrbérrendezés, amelynek alapgondolata az adóalapot jelentő paraszti földnek az uraságitól való elválasztása és megvédése volt, kétségkívül a parasztság javát szolgálta, hiányossága volt viszont, hogy az ország egyes részein, — pl. a veszprémi püspökség (és káptalan) birtokain — a szerződéses jobbágyság helyzetét megnehezítette. Azzal, hogy rendszeresítette mindenütt az évi 52 napi igásrobotot, biztosította a majorsági földek megmunkálásához az ingyenes munkaerőt. Így egyéb feltételek létrejötte mellett — megteremtette a püspöki majorok nagyarányú kiépítésének lehetőségét.

Az 1802. évi összeírás arról tanúskodik, hogy a sümegi uradalom legtöbb jobbágyfalva már a Mária Terézia-féle urbárium szerint szolgált (coloni tractantur juxta tenores anno 1768 introducti B. Urbarii). Szerződéses (kontraktualista) helyzetében csak a sümegi központtól legtávolabb fekvő néhány falu (Udvari, Szepezd, Borszörcsök) maradt meg, amelyek határában nem terült el majorsági föld, továbbá Szentjakabfa, Tagyon és Köveskál zselléreivel kötött szerződést az uradalom.

Udvari, — ahol az uraságnak nem voltak allodiális földjei, — 1783-ban nyert kontraktust. A szerződés értelmében minden házzal bíró gazda vagy házas zsellér az uraságnak fizet évi egy forint árendát. Az úrbéri tabellához képest rá eső napszámait azonban minden helyes gazda vagy zsellér (akár házas, akár házatlan) megválthatja, mégpedig minden gyalog napszámát 8 krajcárjával. Ha az uraságnak kézi vagy szekeres munkára lenne szüksége, ugyancsak 8 krajcárjával számolja

el a szolgálatot tevő gazdának vagy zsellérnek robotváltságában. A hosszú fuvart, a borjút, a „konyhabélieket" (munera) és fonást elengedi nekik az uraság, de a szükséges zsákokat maguk kötelesek adni. Mivel az uraság a gyalog napszámok megváltását 8 krajcárban határozta meg, ennek „meghálálása" fejében kötelesek a helység határában termett borok felszállítására 20 marhás szekeret kiállítani. A kilencedet mindenféle termésből, a tizedet búzából, rozsból, árpából, zabból, kölesből, törkölyből és borból, de bárányokból, gidákból és méhekből mind a kilencedet, mind a tizedet tartoznak kiadni, és a helység határában kijelölt helyre összehordani.

Az uradalom árendafizetés ellenében a helyiségbelieknek engedte át a földesuraságot illető kocsmát, mészárszéket, törkölyégetést, a balatoni halászatot és a nádlást. Mindezen haszonvételekért, továbbá a kilencedért és tizedért (kivéve a borból, bárányokból, gidákból és méhekből természetben járandó tizedet) évi 87 forint 50 dénárt fizetnek. Ezenkívül tartoznak „képesént" leveleket hordozni, forspontozni, az uraság tisztjeinek és cselédeinek idejövetelük alkalmából „gazdálkodni", s az itt levő halastónak szorgalmatos gondját viselni [14].

Hasonló értelmű szerződést kötött 1783-ban az uradalom a szepezdiekkel (agri allodiales non praeexistunt) és 1796-ban a borszörcsökiekkel (agros allodiales non habent). Az utóbbiak gyalog napszámjaikat már 10 krajcárjával válthatják meg, hosszú fuvar fejében Sümegig vagy Városlődig két szekeret adnak minden esztendőben; ennek fejében elengedik nekik az ölfavágást. Ezenkívül évenként a Somlyó-hegyről Veszprémbe 25 akó bort kötelesek vinni vagy vitetni. Az ajándékokat (munera) - borjú, csirke, kappan, tojás és fonás - olyan feltétellel engedik el, hogy „képesént" gazdálkodjanak az uraságnak vagy tisztjeinek jövetelük alkalmával [15].

Szentjakabfa, Tagyon és Köveskálla falvak esetében már csak a zsellérekkel kötött szerződést az uradalom. Szentjakabfa 1783. évi contractusa szerint minden házas zsellér fizet évi két forint árendát, s mind a házas, mind pedig a házatlan zsellér évi 10 gyalog napszámot szolgál. De ha valaki a robotját készpénzzel kívánja megváltani, s idejében bejelenti ezt a szándékát, 20 dénárjával megválthatja egy-egy napszámát. Ezenkívül két-két zsellér - urbárium szerint - tartozik az uraságnak egy öl fát vágni. A köveskállai kuriális zsellérek az 1785. évi egyesség (conventio) szerint házanként egy forintot, a zsellérháztól urbárium szerint járó 18 nap váltságában pedig 3 forintot, összesen tehát minden házas zsellér lakos 4 forintot fizet. Ezenkívül levélhordás, forspontozás és az urasági vadászatnál teljesítendő szolgálat terheli őket. Az uraság tisztjeinek vagy cselédeinek étellel, itallal tartoznak szolgálni. Az uraság kuriális szántóföldjeiből egy-egy holdra való kukorica vagy más vetemény alá való földet adott ki nekik tized fejében [16].

Bár a sümegi uradalomban a nagyobb arányú elzselléresedésnek egy ideig útját állta, hogy a parasztok kezén jelentős telkenkívüli állomány, elsősorban a természettől elhódított irtásföld volt, s az uradalom a sümegi központtól távolabb eső egyes majorsági birtokrészeket vagy

regálékat árendafizetés ellenében még egyelőre a parasztoknak engedte át, ennek ellenére az úrbérrendezés itt is törvényesítette azt a fordulatot, amelyet a majorsági gazdálkodás uralomra jutása idézett elő. Az úrbéres állomány a maga egészét tekintve, többé-kevésbé merev bár még most sem zárt — határok közé szorult, a robot pedig egyre fokozódó terhet jelentett. Az egykor viszonylag kedvező helyzetben levő volt szerződéses jobbágyak ajakáról az 1800-as években már áradt a panasz, hogy az „Uraságot illető robotink száma mód nélkül és elviselhetetlenül felemeltetett" [17].

De nemcsak a veszprémi püspökség, mint földesuraság, hanem a Habsburg államapparátus és a megye is súlyos terheket rakott a parasztság vállára. Állami vonatkozásban főképp a katonáskodás, az idegen katonaság eltartása, a hadiadó és a vármegyei terhek nyomták a paraszt vállát. A majorsági gazdálkodás kiépülésével, a faluhatár kitöltésével, s a természetes szaporodás okozta telekaprózódás folytán a sümegi uradalomban is előrehaladt az elzselléresedés, az elszegényedés folyamata. A jobbágybirtokoknak nemzedékről nemzedékre végbemenő feldarabolása folytán a jobbágybirtok mérete 1/8 teleknél kisebbre szűkült, azaz jobbágytelki állományból zsellértelki állománnyá alakult át. Ezenkívül a XIX. század elejétől kezdve, sor került a jobbágyok és zsellérek kezén levő úrbéres földek megcsonkítására is.

A sümegi uradalom parasztlakosságából már 1802-ben 58 százalék zsellér volt [18].

Kategória	Telek	Sümegi uradalom 1802	
	1 1/2	4	
	1	4	
I.		8	0,7 %
	7/8	21	
	13/16	1	
	6/8	29	
	11/16	3	
	5/8	40	
	9/16	19	
	4/8	59	
II.		172	14,90 %
	7/12	24	
	3/8	68	
	5/16	40	
	2/8	59	
	3/16	22	
	1/8	45	
	1/16	36	
III.		294	25,6 %
Házas zsellér		513	
Házatlan zsellér		162	
IV.		675	58,8 %

E statisztikai táblázat azt mutatja, hogy a XIX. századba lépve, a sümegi uradalomban még egy százalékot sem tesz ki az egész telkes, vagy egész teleknél többet bíró módos parasztság (I. kategória). A jobbágy gazdagodását csak igen szűk korlátok között és sokkal vontatottabban lehetővé tevő feudális kötöttségekből, meg a jobbágyföldek adás-vételének szűkre szabott lehetőségeiből következett, hogy a gazdag parasztoknak ekkor még alig volt módjuk a közepes birtokúak „kiszorítására", sőt maguk is kénytelenek voltak nemzedékről nemzedékre felaprózni telkeiket. A középparasztság (II. kategória) 14,9 százalékot, a kis- és szegényparasztság (III. kategória) 25,6 százalékot tett ki 1802-ben. A házas és házatlan zsellérek (IV) kategóriája 58,8 százalékot, tehát a parasztlakosságnak már több mint a felét adta ki.

A parasztság alsó rétegeinek tagjai között már egyre növekvő számban voltak munkaerejüket áruként értékesítő elemek. A vizsgált időszakban a parasztság egyes rétegeinek egymásközti elkülönülése azonban még mindig nem olyan rohamos, mint a parasztság egészének elnyomorodása. Mivel a jobbágy munkaerejének és munkája eredményének javarészét a feudális kizsákmányolás fölözte le, a jobbágyság helyzetét elsősorban a feudális kötöttségek határozták meg. Így a parasztság differenciálódása a veszprémi püspökség sümegi uradalmában is sokkal vontatottabban haladt előre, mint később, a jobbágyfelszabadítás után [19].

Az elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy *a veszprémi püspökség sümegi uradalmában a szerződéses jobbágyság helyzetét megnehezítő majorsági gazdálkodás csak a XVIII. század utolsó negyedében, Bajzáth József püspöksége idején (1777—1802) vált uralkodóvá.* A sümegi uradalom roboton alapuló gazdálkodási rendszerét még alig kezdték bomlasztani a kapitalista rendszer csírái. A kizsákmányolás fő formája még erősen feudális volt. A telkenkívüli állomány jelentős része és egyes majorsági birtokrészek egy ideig még a parasztok kezén maradtak, de a püspökség a ténylegesen házi kezelésbe vett majorsági területein egyre fokozottabb mértékben vette igénybe a jobbágyok robotmunkáját. Az egyre súlyosodó földesúri, továbbá állami terhek a merev határok közé szorult parasztság elszelléresedési, elszegényedési folyamatát meggyorsították, bár a differenciálódás üteme csak a jobbágyfelszabadítás után vált katasztrofális méretűvé.

IRODALOM

[1] Zalaegerszegi Áll. Levéltár (ZÁL), Conscriptio Regnicolaris, 1715., 1720., Országos Levéltár (OL), Helytt. Historia Generalis Conscriptio ad Vacantem Episcopatus Vesprimiensem spectantis Dominii Sümegh Anno 1802 (CEV).

[2] ZÁL Acta Urbarialia (AU), Investigatio ad novem Puncta (INP), Sümeg, 1780., Csehi, 1780., Processus Sedium Dominalium (PSD) Fasc. Nr. 4.

[3] OL Helytt. CEV 1802, 15. l.

[4] Ungarische Miscellen, III. 1818, 17. l., A majorsági gazdálkodásra: *Szántó Imre:* A majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása, a parasztság nagyarányú kisajátításának kezdetei, Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon, 1711—1790, Bp. 1952, 221—298. l., *Szántó Imre:* A parasztság kisajátítása és

mozgalmai a dunántúli Festetics-birtokon, 1711—1850, Bp. 1954., *Wellmann Imre:* A parasztság helyzete az 1767. évi úrbérrendezés előtt. Bp. 1955., A történettudomány kérdései, 23. sz. A veszprémi püspökség (és káptalan) gazdálkodására: *Petrák Mihály:* Acsády Ádám veszprémi püspöksége, A veszprémi egyházmegye múltjából, 13. sz. Veszprém, 1949., *Hornig Károly:* Padányi Bíró Márton veszprémi püspök Naplója, Veszprém, 1903., *Pehm József:* Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora, A veszprémi egyházmegye múltjából, 2. sz. Zalaegerszeg, 1934., *Pákay Zsolt:* A veszprémi káptalan a XVIII. században, Regnum, 1940/41., *Szántó Imre:* A parasztság helyzete a veszprémi káptalan birtokain, 1711—1780., Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve, III. Eger, 1957, 111—149. l.

[5] ZÁL II. József-korabeli mérnöki iratok, 1786—1790. Ládában.
[6] OL Helytt. CEV 1802.
[7] *Szabad György:* A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra, Bp. 1957, 33. l.
[8] *Szántó Imre:* A parasztság helyzete a veszprémi püspökség sümegi uradalmában, 1711—1751, Veszprémi Szemle, 1. sz. 1957. okt.—dec. 61—64. l.
[9] ZÁL PSD Fasc. 3. Nr. 4.
[10] Szántó: A parasztság kisajátítása és mozgalmai a dunántúli Festetics-birtokon, 69—90. l.
[11] *Vörös Károly:* Az 1765—66-i dunántúli parasztmozgalom és az úrbérrendezés, Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon, 1711—1790, Bp. 1952., 299—383. l., *Szabó Dezső:* A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában, Bp. 1933.
[12] ZÁL AU Alsó- és felsőpáhoki lakosok kérelme Koller Ignác veszprémi püspökhöz, 1768. júl. 13.
[13] ZÁL INP Csehi, 1780., Prága, 1781.
[14] OL Helytt. CEV 1802, 470—478. l., Udvari.
[15] OL Helytt. CEV 1802, 776—784. l., Szepezd, 899—903. l. Borszörcsök.
[16] OL Helytt. CEV 1802, 452—454. l., Szentjakabfa, 716—717. l., Tagyon, 866—867. l., Köveskálla.
[17] OL Kamarai lt. Jurid. 1803. Fons 11. Positio 27., Uo. Fons 11. Positio 52., Uo. Fons 31. Positio 123—124., Alsópáhok.
[18] OL Helytt. CEV 1802.
[19] Vö. *Spira György:* A Pest megyei parasztság 1848 előtti rétegeződéséhez. Századok, 1958, 637—643. l.

Dr. SZÁNTÓ IMRE:

DIE ENTWICKLUNG DER GUTSWIRTSCHAFT IM SÜMEGER DOMINIUM DES VESZPRÉMER BISTUMS

Im Sümeger Dominium des Veszprémer Bistums wurde die zentrale Grossflächen-bearbeitung auf der Grundlage der Fronarbeit, welche die Lage der Leibeigenen erschwerte, erst im letzten Viertel des 18. Jahrhunderts, zur Zeit des Bischofs Joseph Bajzáth (1777—1802), vorherrschend. Das auf Fronarbeit beruhende Wirtschaftssystem des Sümeger Dominiums wurde von den Anfängen des Kapitalismus lange Zeit kaum berührt. Die feudalistische Ausbeutung war charakteristisch für das Dominium. Ein wesentlicher Teil des Gebietes ausserhalb der Ländereien und einzelne Teile des Dominiums blieben noch eine Zeit lang in den Händen der Bauern. — Das Bistum nahm aber die Fronarbeit der Bauern auf den in eigener Regie bewirtschafteten Gebieten in wachsendem Masse in Anspruch. Die immer drückender werdenden grundherrlichen und die staatlichen Lasten beschleunigten den Verelendungsprozess des Bauerntums. Die Differenzierung zeigte aber nach der Aufhebung der Leibeigenschaft erst recht katastrophale Folgen.